

EGY REGÉNY REGÉNYE

(Moszkvai naplójegyzetek 1935-től 1937-ig)

1. AFFÉLE BEVEZETŐ

Elhatározni, hogy művészileg objektívárod életednek legfeldúlóbb és legérlelebb, élményekben leggazdagabb döntő szakaszát: ez a legkedvezőbb körülmények közt is azt jelenti, hogy kalandba kezdesz. S a kaland fogalmában benne foglaltatik, hogy kétes kimenetelű.

Ép ez az, ami izgatóan vonzó a művészi alkotásban: nem volna érdemes a megformálás műveletével fáradozni, ha az maga a művész számára nem járna mindig újra meglepetésekkel. Mennél inkább konkrétan elevenek a figurák s mennél inkább megelevenedik a felidézett idő és tér, melyben mozognak, annál kevésbé marad az író számára lehetőség, hogy kieszelje a sorsokat és eseményeket. A művészi hallucinációt az különbözteti meg a képzelet felszínes játékaitól, hogy nem marad többé semmiféle önkénynek szerepe. Szükségszerűség és törvények uralkodnak, irányítják és alakítják a fejleményeket, oly kérérlhetetlenül, mint magában a természetben. Ezért az író a megformálás műveletével mindig ismeretlennek, váratlan feladatoknak és meglepő megismeréseknek megy elébe, kalandba kezd és kalandot él át.

Van azonban még egy tényező, mely kalandos jelleget ad a regényíró vállalkozásának. Az író egy élménykomplexumnak a művészet eszközeivel való érzékeltetésén dolgozva, nemcsak abban az időben és térben él, melyet művében meg akar rögzíteni, az író nemcsak emlékezik, hanem egyben maga is mozgásban van, benne a mozgalmas időben. Szakadatlanul új benyomásoknak, megismeréseknek és élményeknek kitéve, az írónak a saját emlékeihez való viszonya se változatlan. Az, hogy miként értelmezi és értékeli azt, amire emlékszik, ez a megformálás művelete folyamán lényegesen módosulhat. Különösen akkor, ha nem hetek vagy hónapok, hanem évek kellene hozzá, hogy az egyszer, tán könnyelműen megkezdett munkát befejezze. S ha nemcsak egyszerűen évekről, hanem megrendítő eseményekben szokottnál is bővelkedőbb esztendőkről van szó! S ha azonkívül még ezekben az esztendőekben, ahelyett hogy viszonylagos mozdulatlanságában összpontosíthatná minden figyelmét erre az egy élménykomplexumra, sűrűn kell változtatnia a helyét, a falut, a várost, az országot, melyben folytathatja munkáját, ha minduntalan más és más perspektívából kell néznie modelljeit — az írot nyilvánvalóan fenyegeti az a veszély, hogy idő és tér, külső és belső körülmények, egyszerűen a mozgás törvényei, a mozgás rációja erősebb lesz, mint az ő irracionális, a multnak és múltónak művészi megrögzítését követelő szükséglete és akarata.

Az „Optimisták” című történelmi regény az 1918—19-es magyar forradalom arculatát és az akkori forradalmár-nemzedék krízisekkel teli benső történetét akarja érzékeltetni. Írója 1931-ben, teljes elszigeteltségben egy jugoszláviai faluban kezdett bele a regénybe, melynek befejező mondatát semmivel se kisebb elszigeteltségben, csak még nagyobb létbizonytalanságban, 1934 egyik téli napjának hajnalán Párisban írja le.

Ennek a regénynek a keletkezésére mindaz érvényes, amit a művészi alkotásról általánosságban állapítottam meg s ép ezért felesleges is volna külön személyszerint az „Optimisták” című regényre vagy annak írójára szót vesztegetni. Itt a regény, megvan s beszél önmagáért; ha pedig nem tud önmagában önmagáért helytállni, akkor úgyis hiábavaló minden beszéd.

Ez az írás tehát nem azért íródik, hogy az író a maga kerekén két évtized előtt befejezett művét mentegesse, védje vagy dícsérje. S nem is azért, mert az író a saját személyének túlzott jelentőséget tulajdonít. Ha a következőkben mégis sok szó esik majd úgy a regényről, mint szerzőjéről, ennek az oka, hogy nincs módom ennek elkerülésére. Illetőleg csak akkor volna rá mód, ha lemondanék arról, hogy az „Optimisták” megjelenése alkalmából nyilvánosságra hozzam e regény regényét is. Erre nincs jogom. Máig őrzött és sikeresen megőrzött moszkvai naplóm, levelek és egyéb dokumentumok ma már történelmi szempontból érdekesek s ezek alapján akarom elmondani a regény regényét.

Mikor 1934-ben azon a téli hajnali órán végre pontot tettem az „Optimisták” utolsó mondata után, akkor, természetesen, boldog voltam és — ami persze kevésbé természetes, de nem kevésbé megokolt — ugyanakkor szerencsétlen is. Egyszerre csak a rengeteg teleírt papír, mely ott feküdt előttem, a létező dolgok könyörtelen tárgyilagosságával támadt rám a kérdéssel: — És most?

A kérdés szerfölött logikus volt. Mit ér egy levél, még ha szíved vérével írtad is, mely nem tud eljutni a címzetthez? Mit ér a kézirat, melyet az író felesége, szegény, gyönyörűen gépelt le szép fehér papírra — papírra, melynek a beszerzése nem egyszer jelentett küzdelmes feladatot —, mit ér az 1200 oldalas regénykézirat, ha odakerül a többi mellé, a szekrény tetején vagy az ágy alatt elhelyezett, terhétől és a sok utazástól megviselt vulkanizált bőröndnek nevezett tömegsírba? A kérdést, mely a boldog pillanatban rárontott és boldogtalanná tett, tömör rövideggyel Ady Endre már megfogalmazta:

„Mit ér az ember, ha magyar?”

Amit az önvédelemből, azért, hogy minden vándorlások közben is képes legyek folytatni a munkát, mindig újra leküzdöttem, elhallgattattam, a kérdést most nem lehetett elnémitani. Mint az ezeregyéjszaka meséiben palackba zárt szellem, amint nem volt ami visszafojtsa, nyomasztó árnyékával nagyra, óriássá nőtt, mint maga Páris, mint maga az egész idegen világ.

Egy regénykézirat csak potenciálisan egy regény kézírata. Realitássá mint regény csak akkor válik, ha — én tudom, tudva tudom, hogy milyen hazugság arról beszélni, hogy a művészet önmagának a célja! — ha az író rajta keresztül, benne s általa a maga vízióit és igazságait mások számára is élménnyé tudja tenni. S hogy a három és fél éves munka végére értem, egyszerre nem lehetett többé elbújni a kérdés elől: mit lehet kezdeni a vadidegen Páris közepén egy ekkora, ijesztően terjedelmes magyar nyelven írt kézirattal? Ilyen magyar kézirattal és mindenek tetejében 1934-ben, amikor

már Hitler Németországnak hivatalosan és nem-hivatalosan is bálványozott hőse és vezére, de Európa nagyhatalmainak is alig titkolt reménye volt? Mít lehet kezdeni ilyen kéziratral egy korszakban, melyben Hitler mindinkább úgy lett a polgári s nemcsak a polgári ifjúság s nemcsak az ifjúság szemében ideál, mint ahogy a mult század elején a franciák álmodtak Napoleonról?

Amit 1934-ben Európában valóban időszerűnek, valóban impozánsnak éreztek, ami a figyelem középpontjában volt, az a német fasizmus és általában a fasizmus mind félreismerhetetlenebbül felfelé ívelő útja volt. Tucatszámra, nem, százsámra jelentek meg cikkek, tanulmányok, riportok, könyvek, melyek a német nemzetiszocializmus gondolatait, eszméit, teljesítményeit és perspektíváit tárgyalták és elemezték. S napról-napra szaporodott az olyan liberális európai szellemi nagyságok száma, akik ugyan különválasztották magukat a fasizmus ideológiájától és attól, amit finoman „kilengéseknek” neveztek, de ugyanakkor a részrehajlatlan tárgyilagosság nevében annál inkább elismeréssel adóztak a fasizmus pozitív és építő teljesítményeinek, a XX. század „újszerű forradalmának”, a nemzeti energiákat addig elképzelhetetlen mértékben mozgósító teremtő erőnek. Európa leghatalmasabb munkáspártjai és szervezetei, a német munkáspártok és munkásszervezetek egyik napról a másikra hangtalanul mint valami gigantikus süllyesztőben eltűnhettek, eltűntek a történelmi színpadról — akkor s ezidőben az „Optimisták”! Miféle érdeklődésre tarthat számot 1934-ben az az epizód, melynek az első világháború utáni hónapokban, a véglegesen idejétmultnak látszó forradalmi dagály idején Magyarország volt a színhelye?

S maga Magyarország? Mióta a forradalom bukása után, 1919-ben onnan Ausztriába menekültem, nem volt nap, hogy nem kellett rágondolnom mint elárult és eltipott remények duhaj uraktól hangos temetőjére; temetőre, mely időről-időre és mindig újra vesztőhely is. A húszas években, az úgynevezett konszolidált ellenforradalom idején Osvát Ernő és Móricz Zsigmond még rászánta magát, hogy meglehetősen sűrűn helyet adjon a Nyugatban regényeimnek, novelláimnak, cikkeimnek. Azóta a német események hatása alatt a konszolidált magyar ellenforradalom mindinkább a „dinamikus” ellenforradalom, a fasiszta diktatúra felé orientálódott. De ha nem is így lett volna s ha közben Osvát Ernő nem is követett volna el öngyilkosságot, ha a Nyugat még mindig hajlandó is lett volna, mint ahogy már rég nem volt többé hajlandó, bármit is tőlem kinyomatni — magyar forradalomról szóló olyan regény, mint az „Optimisták”, Horthy Magyarországon, természetesen, soha semmi körülmények között nem láthatott nyomdafestéket.

Igen, de volt egy magyar emigráció is. Volt egy magyar kommunista párt is Moszkvában és ott az Idegennyelvű Munkások Kiadóvállalatának (Izdateljstvo Inostrannih Rabočih v SSSR) volt magyarnyelvű könyvkiadó osztálya is.

S ép ez az, ami jelentőségteljesen világítja meg az „Optimisták” szerzőjének akkori helyzetét: az, hogy a regénnyel, melynek témája a magyar forradalom volt, legkevésbé se számíthatott a magyar párt könyvkiadóvállalatára. Egyszerűen azért nem, mert ami Moszkvában magyar szépirodalom címen kiadásra került, annak nagyjában és egészében sokkal több köze volt a mindenkori változó pártvonalhoz, mint az irodalomhoz. Ezt legjobban bizonyítja az a tény, hogy amikor a második világháború végén, negyedszázados emigráció után Moszkvából hazatért a párt Magyarországra, a moszkvai emigráció egész mennyiségileg impozáns belletrisztikai poggyászában alig akadt egy-két olyan Szovjetországban írt és kiadott regény, színdarab, novellás- vagy verskötet, melyet maga a párt szükségesnek vagy helyénvalónak tartott volna Bu-

dapesten újra kinyomatni. Ebben a tényben kifejezésre jut a Moszkvába emigrált magyar forradalmi írónemzedék egész tragédiája. Mert voltak a moszkvai magyar emigrációban tehetséges, sőt rendkívüli tehetséges prózairók és költők. S mégis tény, hogy az egész negyedszázados moszkvai emigráció alatt egyetlen olyan magyar szépirodalmi könyv se került ki a sajtóból, melyet Móricz Zsigmond vagy József Attila mértékével mérve, magyar irodalmi értéknek lehetne deklarálni. Aki Zürichben, Bécsben vagy Párisban élve mint művészember kíséerte figyelemmel a Moszkvában élő pártírók és költők írásait, az legjobb esetben igyekezhetett belátni, hogy az ilyenféle irodalom politikai szempontból célszerű vagy elkerülhetetlen, de ha sikerült is ezt elhithetni magával, akkor is csak e pártirodalom ellenére őrizhette meg hitét a párt új embert teremtő, az emberi szellemnek szárnyat adó, szellemileg felszabadító hivatásában.

Az eredmény azonban csak az a megállapítás lehetett: a könyv, ami a pártnak kellhet, az nem az én könyvem. Ép azért kell legkevesebbé azoknak, akikhez ép az előretörő fasizmus miatt legközelebb érzem magam, mert róluk és elsősorban nekik írtam. Mindenekelőtt ép azért nem kell, nem kellhet nekik, mert mindenre és mindenkire való tekintet nélkül törekedtem a forradalom ellentmondásokkal tele élményének kiméletlenül teljes kifejezésére. Ép azért nem kellhet nekik, mert azt írtam meg, amiről úgy éreztem, hogyha én nem írom meg, senki más se fogja, meri vagy tudja megírni.

Megírtam, megvan. De most, hogy megvan — mintha még se volna meg, mert hogy megvan, ime, mindjárt ez első hajnali meditációban kiderül, hogy nem lehet meg, tudniillik nem válhat a telefirkált rengeteg papír a négy falon és az utazóbörönd kézirat-tömegsírján kívül élő objektív emberi világban objektív élő és ható valósággá, könyvvé. De ha ez így van, akkor felvetődik a kérdés: van-e egyáltalán jogosultsága, erkölcsileg igazolható-e ez az én egész monomániákus, grafomániákus existenciám? Nincs nyomasztóbb, fullasztóbb, mint az a kétség, hogy hátha mégis az egész életed módja tartalma, maga az életed egy fikción épül.

Vannak szavak, melyek amikor először kerülnek szemünk elé, oly erővel támadnak ránk, hogy soha többé el nem mosódnak az emlékezetünkben. El-el-takarják őket életünk különböző eseményei, de csak azért, hogy aztán életünk különböző fordulatainál, újra átüssenek mindig növekvően tragikus hangsúllyal. Még a grinzingi barakklakásban az emigráció elején ütötte meg szememet Hebbel naplójának két mondata. Az egyik a selyemhernyóról szól, amely mináig is szőni fog, még akkor is, hogyha a világon már senki se lesz, aki selyemholmit akarna. Ha az ember huszonegynéhány éves, mint voltam én akkor, vonzza ez a dacos pátosz és tetszeleg a szerepben, hogy ő is csakazértis... a magatartás esztétikai pátosza elégtétellel tölti el egy világban, mely tipor minden szépen és jön. Csakhogy idővel a selyemhernyó rájön, hogy nemcsak a maga költségén él és az élet, ez az élet — az, hogy szabad-e így folytatni — normális problémává válik. Különösen akkor, ha van mellette valaki, aki viseli ennek a te életednek minden rendkívül nehéz következményét. És ezen a párisi hajnalon, az „Optimisták” befejezett kézírata láttán feltámadt Hebbel naplójának az a másik mondata is, amely soha addig úgy fel nem fedte a maga jelentőségét, mint ép akkor. Ez a mondat eredetiben így hangzik:

„Von meiner Poesie hängt mein Ich ab; ist jene ein Irrtum, so bin ich selbst einer.”

Ez többet jelent, mint annak a felismerését, hogy a költő életének jogosultsága költészete jogosultságától függ. Nem is a felismerés az, ami itt a leg-

fontosabb, hanem a szándék és az elhatározás, mely a felismerésben csak kifejezésre jut. A szándék, hogy a költő mindennek és mindenkinek ellenére egész életét alárendelje a feladatnak, melyet az ő személyes, az ő személyéhez kötött feladatnak tart.

De nemcsak elhatározás az, ami itt tudatossá vált. Az ilyen elhatározás ugyanis egyben meghajlást is jelent, nem alázatos hanem öntudatos meghajlást a sors előtt, melyet magam választok azzal, hogy sorsomnak ismerem el, sorsomnak akarom.

Igen, de ugyanakkor immár minden ifjonti tükörbenzés és önelégültség nélkül ép azért felmerül a lehetőség, hogy amit személyemhez kötött feladatnak tartok, amire az életem teszem, arról kiderülhet, hogy nem hivatás, hanem rögeszme, nem a következetes harcos, hanem a makacs bolond útja, mely elvesztetté teszi az egész életet.

Ván az elszigeteltségnek és visszhangtalanságnak olyan foka, melyben az embernek nap nap után, sőt óráról órára küzdenie kell azért, hogy megőrizze hitét a saját hivatásához való jogában, az arra való jogosultságban, hogy minden legjobb erejét látszólag felesleges versek, regények és drámák írására fordítja egy világban, melyben emberek, a hozzá legközelebb álló emberek igazi sebektől igazi vérrel véreznek az élet megszépítéséért és az emberi igazság győzelméért vívott küzdelemben.

Nem azért lettem író, hogy megtagadjam a szolidaritást ezzel a küzdelemmel; ép ellenkezőleg, a szolidaritás fájdalma és akarata tett íróvá, és a hit, hogy — hatásosabban mintha mást tennék — az írással is, az én írói munkámmal is ebben a küzdelemben veszek részt. Enélkül a hit nélkül lehet az ember kiváló stilisztá vagy az írás mesterségének sikerekben gazdag iparosá, tekintélyes, sőt hasznos polgár is, de az ilyen ember számára az írás csak annyit jelent mint minden más foglalkozás; a kenyérkereset, az élet eszköze. E hit nélkül nem lehet az írás egy egész élet primáris és feltétlen célja. De ép ezért, ép azért, mert szőröstül bőröstül angazsált, ezt a hitet mindig újra szorongatta és fenyegette a kétség: és ha kiderülne, hogy tévedés az egész?

Bár mindig hiányzott belőlem az a — különösen ifjú művészeknél gyakori — szerelmes, talán szükséges önáltató fanatizmus, mellyel saját alkotásaik értékét túlbecsülik, arról meg voltam győződve, hogy összes többi képességeimhez viszonyítva jobban semmit se tudok és semmi se felel meg annyira lehetőségeimnek és szükségleteimnek, mint a törekvés, mondhatnám kényszer, hogy szóba foglaljam, szóval rögzítsem le és szóban adjam tovább mindazt, ami bennem él.

Írónak lenni ilyképen, kezdettől fogva és az évek folyamán mindinkább egyenértékű volt számomra egy meghatározott kötelező etikai magatartással a külső világhoz és saját személyemhez való viszonyomban. Ennek következtében lehefettem segédmunkás egy ágysodronybetétkészítő műhelyben, lehettem asztalosinas, vagy a Der Tag című napilapnak — a Bosel-féle korszakban — Bécs városát keresztülkasul bebarangoló inkasszánsa, lehettem — amint leggyakrabban voltam is, minden kereset nélkül, mint annyian mások a bécsgrinzingi emigráns barakkokban, de az a gondolat fel se merülhetett, hogy az írást magát bármi más szempontból is rendeljem alá, mint a saját belső igazságaim törvényeinek. Ezen a vonalon, ebben a vonatkozásban minden kompromisszum, minden „alkalmazkodás”, jobbra vagy balra, elárulása lett volna annak, amit számomra az íráshoz, mint életfeladathoz való jogosultságomat jelentette.

Ha tehát az „Optimisták” írója nem is tett semmit azért, hogy „a piac” kívánalmainak megfelelő portéka kerüljön ki a keze alól, sőt minden tőle telhetőt megtett, hogy úgy írja meg a regényét, mintha egyáltalán nem is volna valóság az, amit — a tényeket igen pontosan kifejező szóval — könyvpiacnak hívnak, mégis három és fél éves munka után épúgy feladatának érezte, hogy a kéziratból ható és élő valóság, az olvasók kezébe kerülő könyv váljék, mint ahogy annak érezte, hogy magát ezt a kéziratot mindennek ellenére megte-remtse.

Míg egyéb kéziratokról általában kevés az elbeszélni való — tudniillik vagy akad kiadójuk vagy nem — az „Optimisták” című regény kézírata esetében nem így történt.

Ez a kézirat ugyanis egy adott pillanatban elkezdett valóságos külön életet élni, kalandokon és megpróbáltatásokon ment át mint valami valóságos húsból vérből való élő személy. S én, az írója egyszerre azon vettem észre magam, hogy szinte függetlenül a saját akaratomtól, az „Optimisták” kézírata sorsként szabja meg nemcsak útjaimat, hanem olyan helyzetekbe sodor s olyan váratlan tapasztalatokra és megismerésekre kényszerít, melyek döntően befolyásolják, sőt alakítják életem egész további folyását. A legkülönösebb pedig az: a kézirat tekervényes pályafutásának köszönhető — igen fájdalmas, de nem egyszer komikus — kalandok és élmények, közvetve vagy közvetlenül, ugyanazoknak a problémáknak a megvilágításán dolgoznak a külső valóság síkján, amelyekkel már maga a regény kézírata, a regény kéziratának legjellegzetesebb hősei viskodnak. A kézirat története bizonyos értelemben folytatása a regénynek az empirikus valóság barátságatlan síkján.

Most hogy húszévi várakozás és ilyen kalandok után ez a regény a kézirat siralmas síri állapotából könyvalakban támad fel, időszerűvé vált, hogy elmondjam eddigi történetét. Vállalkozásomat lényegesen megkönnyíti, hogy nem kell emlékezetből rekonstruálnom a regény regényét: előttem vannak az eredeti írásos dokumentumok, melyekből idézek és mindenek előtt... Azalatt a két év alatt, amit 1935-től 1937-ig Moszkvában töltöttem, naplót írtam.

— Te jó Isten! A Szovjetunió 200 millió lakósa között nincs még egy olyan idióta, aki naplót írna! — mondta elképedve egy magyar elvtárs, mikor erről a naplóról tudomást szerzett. De mindjárt hozzátette: — Csak arra kérem, hogy se életemben, se halálomban az én nevem moszkvai tartózkodásával kapcsolatban, semmi összefüggésben meg ne említse.

Ez a magyar elvtárs, mint ahogy nemrég értesültem, ma már halott, de az ígéretemet, amit akkor tettem, a hozzátartozóira való tekintettel nem szegem meg. A napló azonban, melyet Moszkvában írtam, szintén megvan, itt van előttem s hozzátartozik az „Optimisták” kéziratának fantasztikus, de hiteles regényéhez.

2. MINTHA CSODA TÖRTÉNNE

Az „Optimisták” elkészülésének esztendeje, az 1934-es év teljességben igazolta a legsötétebb sejtelmeket. Minden megtörtént, hogy véglegesen megbizonyosodjam affelől, hogy az „Optimisták”, valamint írójuk existenciája belátható időre felesleges és reménytelen. S ha ez az év mégse bizonyíthatta be ezt véglegesen, ez csak azért történt, mert a feleségem személyében ott állt az „Optimisták” valamint írójuk mellett valaki, aki módját ejtette, hogy mégis, továbbra is legyen valami, amire várni kell és lehet. Ő volt az egyetlen, akit nemcsak hogy nem ijesztett meg és nem ijesztett el az 1200 oldalas magyar-

nyelvű kézirat, sőt még mielőtt ez a tömeg papír véglegesen megjátszhatta volna reménygyilkos szerepét, ő arra a valóban vakmerő paradox következtetésre jutott, hogy még jobban szaporítani kell a kéziratok amúgyis félelmes mennyiségét. Először is úgy, hogy én, mintha semmi se történt volna, csak folytassam az írást s azután meg olyan módon, hogy ő az 1200 gépirásos magyar oldalt most még német nyelvre is lefordítja. Német nyelvre? 1934-ben, amikor Németországban a már kinyomtatott német könyveket is, amennyiben érnek valamit, máglyára vetik? Magyar regényt fordítani németre akkor, amikor emigrációba kényszerült Európászerte ismertnevű német írók egész serege a saját eredeti német kézírataival se tud mit kezdeni? Hát nem átkozom már enélkül is minden gyakori költözésünknél azt a bizonyos amúgyis túlnehéz bőröndöt? S van-e egyáltalán bőröndünk, amelyekben nincs kézirat már úgysis?

Ezekre az érvekre az ellenérv úgy hangzott, hogy mégis könnyebb a nagyvilágban emberre akadni, aki németül tud olvasni, mint magyarul értőre s a kéziratot, tudniillik az „Optimisták”-ét addig nincs jogom a bőröndbeli alvilág újabb lakójának tekinteni, amíg ki nem derül, hogy német nyelven se kell a kutyának se. S így történt, hogy a Rue Racine-ban, a Hotel des Étrangers-beli legmagasabb, legkisebb és legolcsóbb szobában a kis asztalt megint elborította a sok papír és a szótárak s a feleségem keze alatt egyszer csak újra kopogni kezdett az írógép, mintha nem is egy befejezett munka s egy vesztett csata után volnánk, hanem megint az út kezdetén s fegyvert kovácsolva a készülő új harcra. S már megint volt mire várni: arra, hogy elkészüljön a német fordítás. S nemcsak a német. Közben akadt Párisban élő magyar ismerős is, Ney László festőművész személyében, aki vállalkozott rá, hogy francia feleségével együtt ezzel egyidőben franciára is lefordít párszáz oldalt, mutatóba, esetleges csaléteknek esetleges francia kiadóknak.

A szegény embernek avagy a szegény emberrel incselkedő életnek régi és mindig újra beváló trükkje ez: reményre való ok híján mindig akad ürügy a reményre, mintha csakugyan még mindig volna akarni- és várnivaló — gondoltam. Csakhogy az ilyen helyzetekben nem az a döntő, hogy mit gondol, hanem az, hogy mit szeretne az ember. S bármennyire is úgy hatott rám az írógép éjjeli és hajnali órákba nyúló kattogása, mintha magát az életünket őrlő elátkozott malom zörögne szakadatlanul a hotelszoba szűk négy fala közt s bármily hevesen is bizonygattam, hogy csak kínzás és önkínzás ez az újabb erőfeszítés, melynek a világon semmi értelme sincs — bizony megrémültem volna, hogyha érveim hatottak volna s nyomukban tétlen csend támad. Folytatni kellett a küzdelmet voltaképp már nem annyira valami konkrét reményért, mint a reménytelenség bevallásának a parancsoló kényszere ellen.

Szemernyi túlzás sincs benne, ha a reménytelenség bevallásának parancsoló kényszerével jellemzem az „Optimisták” akkori helyzetét. Páris az idegen számára valóban varázslatos város lehet. Nemcsak akkor, ha van bőven miből költenie, hanem akkor is, ha szűkösen, de a szegénységnek egy konszolidált állapotában él. A konszolidált szegénység azonban valósággal a tőkés arisztokrácia helyzetét jelenti ahhoz az állapothoz viszonyítva, melyben még szegénynek sem szabad lenned, mert amennyiben a rendőrség rajtakap, hogy bármiféle, akár a legrosszabbul fizetett alkalmi munkával is igyekszel kenyeredet megkeresni, börtönbe csuknak és átesznek a határon.

Ez azonban nem minden és még nem is a legrosszabb. Ami az idegent, akinek nincs ismerőse Párisban, még ennél a tiltott szegénységnél is jobban üldözi, beteggé teszi, megkínozza, az egy rövid mondat, melyet a világ legtermezesebb hangján hihetetlen spontaneitással és mesteri könnyedséggel mon-

danak titkárnők, irodaszolgák, szobalányok épúgy, mint maguk a főnökeik a telefonba vagy szemtől-szembe — mintha ez volna az a mondat, melyet osztálykülönség nélkül már a bölcsőjében mindenki fegyverül kapott a „méteque” ellen, látszólag ártatlan és ártalmatlan, látszólag csak egyszerű kíváncsiságot kifejező pár szó:

— *De la part de qui?* — vagy néha még rövidebben, rövidítve s a három pont akkor úgy hat mint várakozás, de lábhoz tett fegyverrel: — *De la part de..?*

Az idegen, akinek nincs ismerőse, addig még boldognak vallhatja magát a boldog Párisban, amíg meg nem tanulta, hogy mi rejlik e szinte behéizgően dallamosan ejtett öt egytagú szavacska mögött. De nagyon hamar rá fog jönni a jelentőségükre. Annyira, hogy már előre fél tőlük, ha csak leemeli az utcabeli *bistrot* fülkéjében a telefonkagylót vagy ha csak megy fel a lépcsőkön, melyek kiadóhoz vagy szerkesztőséghez vezetnek. S joggal fél tőlük előre, mert bárkihez fordul, ami kifejezi kíváncsiságát, hogy ezzel vagy azzal kerüljön szemtől szembe, nem azt fogják kérdezni tőle, hogy milyen ügyben, hanem mindig újra, minden esetben lekötelezően udvariasan, barátságosan, sőt barbár voltodat megszegyenítő szeretetreméltóan:

— *De la part de qui?*

És meg fogja tanulni, könnyörtelenül meg kell tanulnia, hogy ez a nyájas kérdés minden betonerődítésnél és minden áthághatatlan szakadéknál leküzdhetetlenül torlaszolja el az útját. Ez a kérdés a maga tárgyilagosságával az idegent egyszerre a felesleges, az érdektelen, a lehetőség szerint elkerülendő vagy simán eltávolítandó tisztátalan tárgyak kategóriájába nyomja le. S ezen nem változtat, hogy félénken, hevesen vagy elkeseredetten kezdi-e magyarázni, hogy ő esetleg már egy hónapja vár és készül erre a találkozásra, hogy számára létkérdésről van szó s hogy egy kézirat birtokosa, amely meggyőződése szerint feltétlenül stb. stb. Mondhatja ezt vagy azt, nem fontos. Csak az a fontos, az a döntően fontos, hogy nincs mit felelnie a szabályszerűen mellének szegzett kérdésre:

— *De la part de qui?*

És mert idegenről van szó, akinek nincs ismerőse Párisban, Páris környékén, nincs az egész nagy francia földön, egyszerűen nincs mit felelnie, illetőleg nincs kinek a nevével felelnie a kérdésre. És mert nincs, ezzel maga tört pálcát önmaga felett. Mert amint kiderül, hogy nincs mit felelnie erre a kérdésre, a telefondrót másik végén csak egy történik a két lehetőség közül: vagy nyomban, pillanatnyi habozás nélkül felhangzik a többé-kevésbé válogatott szavakba öltöztetett udvariassági formula — a végtelen sajnálatról s arról a körülményről, mely e pillanatban lehetetlenné teszi, hogy fogadjanak, vagy — amennyiben nem hangzik fel nyomban ez a válasz — azt felelik, hogy légy oly kegyes, várj egy pillanatig s miután kegyes voltál s vártál nem is egész pillanatig, a titkárnő hangja újra felcsendül és közli, hogy sajnós, a főnöke, akivel beszélni akartál, ép e pillanatban távozott el, illetőleg ép e pillanatban készül sürgősen eltávozni. De hogy neked nagyon sürgős — hogy már több ízben kerested telefonon, sőt személyesen is? S amit hangosan már nem is mondatsz, tudniillik hogy a metro és a telefonhívások árából már pár prix fixe-es ebédet ehettél volna... nem, ezt már csak gondolhatod, kimondani ez már barbár neveletlenség volna itt, ahol mindenki olyan végtelenül és választékosan udvarias.

„De la part de qui...” És az álmodba is belezakatol a dallamos kérdés és már előre megalázásként éled át a holnapi, holnaputáni és holnaputánutáni napot, amikor mégis megint előszobáznai fogsz és mégis, megint megpróbálsz telefonálni. És mind ennek eredményeképpen egy-egy új verssel szaporodik meg a meglévő kiadatlan verseid száma, néha egy nap kettővel is, mint ahogy párisi naplómban lapozgatva erre a két, egyazon nap dátumával írt címnélküli két versemre találtam.

Lehetett volna szép is, jó is,
Csak ép ha minden máskép volna,
De minden úgy van, ahogyan van,
Köpök vagy sírok, hull a porba.

Gázolnak rajtam s nem is látják.
Be jó volna részegnek lenni!
De eszem virraszt és rámolvas:
Hazátlan rongy vagy, senki, semmi.

Páriának Páris se Páris.
Sose érti, akinek sorsa,
Hogy mért ép ő... De mért ne ő?
S úgy döglök meg majd csodálkozva.

.S a másik, ezidőből való, nem kevésbé vidám vers:

Aki árva, még árvább lesz,
Aki rongyos, meztelen lesz.
Megtanultam. S eltanultam
A kedves, enyhébb bölcseségeket.

S ha még indul ütközetbe
Napjaim fogyó serege,
Úgy megy mint hős elítéltek
Mennek vesztőhelyük felé.

Itt meg kell jegyeznem: az „Optimisták” németre fordítása nem akkor kezdődött, mikor a kézirat alá odaírtam, hogy vége. Ahogy egy-egy fejezet megszületett magyarul, szerény csendben észrevétlenül szaporodtak a németre fordított részek is. Ép ezért veszedelmes gyorsasággal közeledett a nap, mikor a magyar kézirat mellett ugyanolyan szépen, gondosan gépírva kikerül a feleségem keze alól az „Optimisták” német példánya is — s amikor aztán letagadhatatlanul kézzelfoghatóvá fog válni, hogy a magyar eredeti épúgy, mint a német változat nem kevésbé volt anachronisztikus időtöltés, mint annakidején a bús ábrázatú jó manchai Don Quijano lovagi vállalkozása. A művészet valóban ördögi találmány: amilyen kiapadhatatlan tisztagyönyörűséggel olvassa az ember a Don Quijote történetét azért, mert Cervantes írta meg, amilyen szép a történet olvasva, olyan s még olyanabbul buta, kínos és egyáltalán nem szép, hanem nagyon csunya, nem felemelő, hanem tisztátlan és keserű a valóság síkján élni meg a don-quiote-i sorsot. (A realizmus problémája valóban nem egyszerű.)

Ezidőben történt, hogy egy őszi nap délutánján, miután Dupont kávéházban bedobtam a zsetonokat a telefonkészülék nyílásába, megforgattam a tárcsát s megmondtam a nevemet s egyben a bátortalan óhajomat, hogy fogadjanak, egyszerre, ez egyszer nem az üldöző kérdést hallottam, hogy „De la part de qui?“, hanem minden további kérdés nélkül a készséges és tárgyilagos, raccsoló választ:

— Parancsoljon, kérem, holnap reggel, a lakásomon, Avenue de Lowendal.

Ez már magában is, a kudarcok eseménytelen hosszú sorában örvendetes újságot jelentett. És másnap reggel, hónom alatt az „Optimisták” két nagy kék fedőlap közé szorított magyar kéziratának a társaságában elindultam, hogy meglátogassam Károlyi Mihályt. Izgatottan és azzal az elfogultsággal, mely nem illik egy emberhez, aki — mint én ekkor — már végülis közelebb járt a negyvenedik, mint a harmincadik évéhez. Ezúttal az izgalmat nem a kérdés váltotta ki, hogy sikerül-e valamit elérnem az „Optimisták” kiadása érdekében; az erre irányuló kísérleteket már jóideje inkább kötelességszerűen, voltaképp előre rezignáltan s nem valami lehetséges váratlan fordulat reményében végeztem. Gondolatban készültem rá, hogy megmondjam ennek az embernek, ha most először szembekerülök vele, hogy erkölcsileg, emberileg mit jelentett és mit jelent az ő életútja annak az egész magyar nemzedéknek, mely tanúja volt az ő példátlan pályafutásának: Magyarország egykori leghatalmasabb mágnásától, a gróf Tisza Istvánnal való párbajok — „nehéz lovassági karddal, bandázs nélkül” — egykori hősétől, a katori matróz-lázadás barátjáig, a vörös grófig, a magyar népköztársaság elnökéig, a Horthyék külön törvényével az ezeréves magyar történelem legnagyobb hazáruelőjének bélyegzett, mindenéből kifosztott, földönfutóvá lett Károlyi elvtársig. S a másik izgató kérdésem: hogy fog hatni épen Károlyira, 1918 és 1919 történelmi szereplőjére, ennek a két történelmi évnek a regénye, az „Optimisták”?

Pontosan a megbeszélt órára érkeztem. Valójában már előbb is jártam a ház körül várva az időre, amikor már felmehetek. Mentem fel, megnyomtam a csengőt és vártam. Csend. Talán túl félénken csengettem, erősebben nyomtam meg a villanycsengő gombját. Hiába. Csend. Egész emelkedett hangulatom egy pillanat alatt eloszlott. Normális körülmények között az ember egyszerűen azzal intézi el az ilyesmit, hogy valószínűleg valami félreértés történt. Én azonban a magas zárt ajtó előtt azzal a bizonyos nagy csomag kéziratával álltam, mely már ilyen és hasonló élmények egész sorozatával mérgett meg engem. Az emberek, akiknek nem volt részük ilyen élményekben, nem tudják, hogy egy barátságtalan érintés nemcsak önmagát jelenti, hanem felrezegetti, felidézi mindazokat, melyek tőle függetlenül gyűltek halomra. Mint egyetlen odavetett szó, ami felkavar s egyszerre jelenlévővé tesz minden kínos emléket. Csak még egyszer nyomtam meg, most már harmadszor, a villanycsengő gombját s ezúttal már azzal az érzéssel, hogy a csengetés az egész többemeletes házban visszhangzik. S aztán mentem le a széles, egyszerre ijesztően előkelőnek tűnő széles lépcsőház lépcsőjén, vissza a kapu felé, sietve, hogy mielőbb az utcán legyek.

De kint az utcán mégis mégegyszer megálltam s ahogy körülnéztem, egy a sarkon felbukkanó szembetűnően magas sovány alakban ráismertem Károlyira, akinek a fényképeire — lóháton, főúri vadászatokról, parlamenti szónoklatok alkalmából, és kardos, díszmagyaros pompával a Tolnai Világlapja meg az Érdekes Ujság című képeslap oldalairól gyerekkoromból emlékeztem.

Most kezében szalmafonatos cekkerrel, amennyire csak a ballába engedte, melyet észrevehető fáradsággal húzott maga után, láthatóan sietett. Cekkerét, melyből kikandikált a frissen vásárolt zöldség és saláta, mentegetőzve lóbálta meg már messziről, amint megpillantott. Mióta leesett a kerékpárjáról, nem tud rendbejönni a ballábával, mindig alábecsüli a távolságot, biztosra vette, hogy idejében visszaér s lám... S mintha fenyegető szerencsétlenségtől menekült volna meg azzal, hogy még itt talált, örvendezve és magát korholva vezetett fel, vissza a lakásába.

Attólkezdve, hogy a sietségtől még mindig kihevülve hellyel kínált az Invalidusok Otthonának kupolájára néző nagyablakos empire-szalónban s ő maga meglehetősen gyámoltalanul járt ki-be először azért, hogy a bevásárló táskáját kint valahol elhelyezze, aztán meg, hogy „megtalálja” a cigarettát s megnézze, hogy jól becsukta-e maga után a lakás ajtaját, addig a percig, míg megegyszer megköszönve, hogy voltam szíves meglátogatni őt, olyan tónust tudott adni egész együttlétünknek, mintha én volnék az, aki neki készül szolgálatot tenni s akivel szemben ő máris lekötelezettnek érzi magát. S ezt olyan szuggesztív közvetlenséggel tette, hogy első pillanattól kezdve valóban elfeledtette velem, hogy én vagyok az, aki mindig alkalmatlan és terhes segítségre szorul.

Mi módon érte ezt el, nem tudnám megmondani. Mindenesetre nem valami külső, hanem ha így fejezhetem ki magam, az ő benső modorának volt az eredménye, hogy így hatott rám. Míg velem szemben ült, mozdulatlan felsőtesttel, hosszú, keskeny, pecsétgyűrűs kezével az asztalon s csak az öreg, kopasz feje hajolt előre, oly magátólértetődően tette sajátjává minden gondomat, hogy azt kellett éreznem: végeredményben a közös gondjainkról folyik közöttünk a szó.

Bécsből, Zürichből, de mindenek előtt Párisból megvolt már a bőséges tapasztalatom az elragadóan jómodorú emberekkel való társalkodás rettenetes ürességére. Nem mintha nem volna okos, sőt sokszor érdekes az, amit az ilyenek beszélnek. S a problémák, melyek iránt érdeklődnek s tudakozódnak, csakugyan véresen komolyak. S mégis, mikor a találkozás végén kint vagy az utcán, egyedül, egyszerre keserű lesz a szájad íze, keserű és fanyar: az eszmecsere csak „konverzáció” volt s a sok szó nem arra kellett, hogy kölcsönösen közelebb kerüljön egymáshoz két ember, hanem ép ellenkezőleg: az illető úr osztályozni akart, mielőtt eltett téged is az exotikus csodabogárgyűjteményébe vagy pedig egyszerűen azért „társalgott” nagy és általános szellemtörténeti és politikai-világnézeti kérdésekről, mert ez a legválasztékosabb módja annak, hogy ne kerüljön veled személyes kapcsolatba, amiből az adott helyzetben őrá csak kényelmetlenségek származhatnak.

Károlyi azonban megkérdezte, miből élek s mikor megmondtam, hogy ez mért rejtély az én számomra is, nem beszéltetett engem tovább, hanem vizszonzsul saját magáról mondott el egyetmást. Úgy tett, mintha csak „társalkodna”, valósággal mintha szórokoztatni akarna. Magyarországról beszélt, arról, hogy talán az egyetlen európai ország volt, ahol teljes erejével, annyira fennállt a kaszt-rendszer, hogy nemcsak a nép és az arisztokrácia, hanem a polgárság és az arisztokrácia között is teljes volt az elkülönülés. Mesélt a pesti újságírókról, akik az első világháború előtt interjuolni jöttek le hozzá az egyik kastélyába és az ő huszárját megvesztegették, hogy árulja el nekik, hol Károlyi Mihály háreme s nem akarták a huszárnak elhinni, hogy nincs. S mesélt a feleségéről, Andrassy gróf lányáról, aki tizenhat éves korában Budáról át akart menni Pestre valamit vásárolni. Az angol nevelőnöje sürgő-

nyileg kérte a Párisban tartózkodó szülők engedélyét ahhoz, hogy Katinka grófnő az ő kíséretében átmehessen a plebejus Pestre. S ez alkalommal, mintegy futólag egyszerre megkérdezte tőlem: mit csinál a felesége? S ha legközelebb eljövök, szerezzek neki örömet, jöjjön velem a feleségem is.

A sokszor groteszk alkalmi munkákról, amiket a feleségem végez, aki orvosként nem dolgozhat, került a szó Párisra.

— Mégis, mindennek ellenére, fellélegeztünk, mikor a fullasztó Bécsből megérkeztünk Párisba, ahol az ember több csókolódzó párt lát az utcán, mint jelvényt — mondtam s elbeszéltem, hogy Bécsben, melyet a berlini (Reichstag felgyújtása után hagytunk el, az utolsó hónapokban napról-napra szemtanúként — a szó pontos értelmében szemtanúként — követhettem a náciizmus hódító diadalmas terjedését. Feleségem s én egyformán nem az utcán szembejövő emberek arcát, hanem csak azt néztük, hogy milyen jelvényt tűztek a kabátjuk hajtókájára. S nemcsak én, nemcsak a feleségem, hanem amint azt mind a ketten észrevettük, mindenki a vele szembejövő kabátja hajtókájára sandított csak. Ez már magában valami lidércnyomásosan embertelen légkört teremtett. Ha az ember egyedül volt a szobájában, akkor is még jóideig a jelvények táncoltak a szeme előtt. S a teljes tehetetlenség, az érzés, hogy ebben az országban nincs más kiút, egyszerűen végzet, amelyet senki se tud feltartani s szemed láttára nap nap után mindinkább beteljesedik. A város bármely részében is jártál, észre kellett venni: napról napra, mind gyorsabb ütemben egyre több és több lesz a kampóskeresztes jelvény, ifjak és lányok, középkorú és öregebb s minden rendű s rangú emberek mellén. Mint bécsi emigrációnk kezdetén, az infláció idejében, mikor óráról órára nőttek, szöktek fel az árakat jelző számok a kirakatba elhelyezett áruk mellett, úgy emelkedett szinte szemlátomást azok száma, akik a kampóskeresztes jelvényt tűzték a mellükre. Nem volt könnyű ebben az atmoszférában az „Optimisták”, a magyar forradalom regényének fejezetein dolgozni.

Ezzel kapcsolatban Dollfuss osztrák kancellárra terelődött a szó, akit pályája kezdetén az osztrák szociáldemokraták épúgy alábecsültek, mint ahogy annakidején a hitleri veszedelmet a német kommunisták. Otto Bauer fölényesen úgy csúfolta, hogy „Hitler mellényzsebben” — „Hitler in der Westentasche” — s Dollfuss a bécsi munkások felkelését leverve megmutatta, hogy alábecsülték hóhéri kvalitásait, míg csak őt magát is — ennek akkor Károlyival való első találkozásom idején alig múlt egy hónapja — őt magát is el nem tették láb alól az osztrák hitleristák. Károlyi azt mondta:

— *Mi mintha megszűntünk volna cselekvő tényezők lenni. A mieinkről, rólunk már csak annyiban van szó, hogy el kell dönteniük egymás között, ki legyen a hóhéruk, Heimwehr-e vagy Hakenkreuz, Stahremberg-e vagy Hitler...*

Mikor megszólalt, pillanatra a felindulástól kipirult az arca és hogy elhallgatott, a rövid mozdulatra lendülő keze s egy az ajka körül megjelenő vonás fáradtságot, szinte utálkozást fejezett ki. Ami engem meglepett, az a szó: mieink, mi, rólunk — a mód volt, ahogy teljesen azonosította magát a kommunistákkal. S meg is kérdeztem:

— Tudom, hogy minden antifasiszta akcióban résztvesz, de azt hittem, hogy ez valahogy emberi rokonszenvből és nem azért történik, mert ön kommunista...

— Nem, én ma sem vagyok marxista — vallotta meg Károlyi — de a Szovjetunió, ma az az egyetlen emberi remény, a politikai harc ott harc a humanizmusért. Meglátja, a végén nemcsak az angolok, hanem még Musso-

lini is ki fog egyezni Hitlerrel, az egyetlen hatalom, amely soha még csak kísérletet se tehet a Hitlerrel való lepaktálásra, az a Szovjetunió. A Szovjetunió, az — s Károlyi, aki jobban tudta kifejezni magát franciául, mint magyarul, kereste a szót s végül is francia szóval mondta meg a gondolatát — a Szovjetunió az én számomra a jelenben az egyetlen *noyau*, melyben él az emberi, a jövő.

Ezt a beszélgetésünket ő sem felejtette el, mert mikor 1937-ben az én moszkvai tartózkodásom, a moszkvai első pörök után megint találkoztunk Párisban, Károlyi azzal fogadott:

— Egy szót sem hiszek abból, amit a pörökről a kommunista lapok írnak. Temetés ez, kérem, higgye el, a magunk temetése ez, amihez mi hallgatólag asszisztálunk. Mert élet az, ha az embernek nincs többé reménye? A *noyau*, mi lett belőle...

Az „Optimisták” kéziratát otthagytam Károlynál azzal, hogy egyszer tán majd időt tud szakítani magának, hogy elolvassa. És hogy így fejeztem ki magam, ez nem csak szerénység és udvariassági formula volt. A délelőtt, amit vele tölthettem, magában is sokat jelentett a számomra; mióta az „Optimisták” elkészült, ez a kézirat most először szerzett nekem örömet. S azonkívül végülis Károlyi nem tartozik a hivatásszerű intellektuelek közé. Hogy egy idő múlva majd közli velem benyomásait a kéziratról, melynek témája az ő életének és működésének döntő jelentőségű korszaka: ennél többre nem számítottam.

Három nappal ez után az első találkozás után azonban levelet kaptam tőle. Csőpostán küldte s csak pár sor az ő jellegzetes nagy betűivel: keresem fel s hozzam magammal az „Optimisták” német fordítását s azt is, ami megvan francia fordításban.

Boldog csoda láttán ámulhat úgy az ember, mint ahogy a Hôtel des Étrangers-beli szobában ámultak akkor ketten. A kettő közül az egyik ugyan csak azt mondta: — Szerencse, hogy nem hagytam magam befolyásolni és megcsináltam a német fordítást — és úgy tett — pedagógiai okokból, mintha nem is érte volna meglepetés s mintha nem is támadnának fantasztikus reményei. Ez az egyik kettőnk közül nem én voltam. Meg voltam győződve, hogy az „Optimisták” s a mi sorsunkban fordulat előtt állunk, de az, ami aztán csakugyan bekövetkezett, az sokkal több volt, más, messzehatóbb, sorsdöntőbb fordulat, mint amilyenről fantáziáltam. A kiszámíthatatlan paradoxon, mely végülis bekövetkezett, a mondatban foglalható össze: az ember azt hiszi, hogy a Rue Racineból az Avenue de Lowendalra indul s később rájön, hogy nem oda, hanem Moszkvába vette útját.

3. KÁROLYI AKCIÓBA LÉP ÉS EGYMÁSUTÁN KÉT SVÁJCI LEVÉL

Első szava önkéntelenül kitörő panasz volt, panasz, mely elkeseredettségével szemrehányásnak is beillett volna.

— Rettenetes, ez kérem rettenetes, ilyen halom kézirat, laza lapokkal, ha legalább valami módon összefűzték volna!

Az történt ugyanis, hogy ő a kéziratot nyitott ablak mellett olvasta s mikor kihívták a szobából, olyan szélvihar kerekedett, hogy mire gyanútlanul visszajött folytatni az olvasást, kétségbeejtő látvány tárult elébe: az íróasztalon csak a kézirat borítéklapja, viszont az egész padló össze-vissza be volt

borítva az „Optimisták” papírlapjaival. „A szó szoros értelmében, mint egy bálterem konfetti-csaták után hajnalban.” Négykézláb kellett összeszednie és aztán a munka, míg sikerült oldalszám szerint összeraknia a kéziratot — ez a munka se volt kicsi, de a kellemetlen izgalom sem, míg meg nem állapította, hogy megvan minden lap!

Az „Optimisták” gépírónöje, fordítója és eladdig jóformán egyetlen olvasója, aki ezúttal a meghívásnak megfelelően velem volt, annyira láthatóan őt terhelő vádként fogta fel a történeteket, hogy Károlyi, aki még az imént valóban elkeseredetten panaszkolta az átélt ijedelmet, gyorsan úgy tett, mintha a panaszkodása és szemrehányása nem lett volna komoly. És nevetve és sietve tért át arra, ami, mint ő mondta, elsőrangúan fontos. Mondjam el, mi mindent próbáltam meg eddig az „Optimisták” kiadása érdekében, hogy aztán — jó hogy így hárman vagyunk együtt, így együtt hárman kidolgozzunk egy haditervet.

Belekezdtem az eddigi kísérletek, illetve kudarcok felsorolásába s elmondtam mint legjellemzőbbet az Albin Michel könyvkiadónál tett rendkívül rövid látogatásomat. A rövid, az semmikép se az előszobában való várakozásomra, hanem csakis a nagy párisi kiadó dolgozósobájában való tartózkodásomra értendő. Kistermetű, morózus öregúr, elbarrikádozva nagy íróasztala mögött — lehet, hogy tőlem függetlenül is ép akkor rossz napja volt — mindenesetre még helyvel is elfelejtett megkínálni, nem is hagyta, hogy elmondjam, mit akarok, mindjárt a kézirat után nyúlt s annak súlyát a kezén érezve, nyomban fejét csóválta: — Oh! la! la! — s aztán olyan arckifejezéssel, mint akinek egy ételt kell megkóstolnia, mellyel szemben idioszinkraziája van, találomra felütötte és még ugyanabban a pillanatban mindjárt be is csukta s nyújtotta nekem vissza a kéziratot.

— Nem érdekel („ucun intérêt”), látom, Rosa Luxemburg, Liebknecht, tehát afféle politikai regény — s ezzel annak jeléül, hogy az audiencia végetért, fel is emelkedett. Az egész nem tartott addig, míg az ember hatvanig számol s előzőleg nem tudom hányszor jártam különböző helyeken, míg ajánlólevelet kaptam ép a nagy kiadóhoz.

Károlyi úgy elkomorodott, hogy nem akartam folytatni kalandjaim elbeszélését, arra kértem, hogy előbb mondjon arról valamit, mit gondol ő magáról az „Optimisták”-ról. Mintha meglepődött volna.

— Erről valóban megfeledeztem — mondta és ha nem láttam volna az arcát, ez a válasz hihetetlenül hangzott volna. De ő csakugyan megfeledezve saját személyéről s arról, hogy nekem fontos lehet az ő véleménye, a maga szerepét csak abban látta, hogy az „Optimisták”-nak kiadót szerezzen. — Mindent megmondtam azzal, ha kijelentem önöknek, hogy kiadót kell találni, akárhogyis, de kell.

S elhallgatva, kissé előrehajolva, szemüvege mögül a sötét szeme intenzív figyelemmel pihent meg kettőnkön, akik vele szemben egymás mellett ültünk. Hirtelen elhatározással felállt és amennyire csak a ballába engedte, gyorsan ment oda a kis íróasztalon álló telefonkészülékhez, leült, egy fiókból kivette a vastag telefonkönyvet s miután nem ép gyorsan megtalálta a keresett számot, tárcsázott s a kagylót füléhez szorítva felállt. Hallom, Gallimard-t kéri a telefonhoz.

— De la part du comte Michel Károlyi — felelte a szabványos kérdésre s fífikus mosollyal pillanatra a kagylót fülétől eltolva súgta oda nekünk: — Ilyen esetekben, meglátják, grófnak kell lenni.

És miután Gallimard-val, aki csakugyan mindjárt jelentkezett, megbeszélte, hogy az öt másnap este — „il s'agit d'une affaire urgente et très importante” — fogadja, elégedetten foglalt megint helyet velünk szemben.

— Hónom alá csapom ezt a parányi csomagot s úgy sántikálok oda hozzá — mondta s mindjárt átvette az „Optimisták” német példányát s párszáz oldalnyi francia nyelvű gépiratot — de ugyanakkor — tette hozzá — egyszerre több oldalról kell az ügyet kézbevenni. Kit ismer a francia írók közül? Senkit? Először is akkor meg kell ismernie André Malraux-t, rendkívül szimpatikus, meleg és aktív fiatalember, meg fogom hívni, úgysis beszélnem kell vele az újabb pesti kommunista-letartóztatások s a készülő Rákosi-per miatt, ő is sokat tehet majd...

S miután ily módon még egész sor tervvel hozakodott elő, megint megpróbáltam az „Optimisták”-ra terelni a szót. Az ő számára a könyv élményt jelentett, újra átélte azt az atmoszférát, amelyben — ő fejezte ki magát — benne élt annakidején — de most először vált benne tudatossá, hogy az voltaképpen chiliasztikus atmoszféra volt. A regény egyes alakjairól beszélt, akikre ráismert a regénybeli álnevük ellenére. Koltay Ágotát, illetőleg azt az arisztokrata lányt, aki ilyen néven szerepel a regényben, ő is jól ismerte ép abból az időből mikor a kommunistákért rajongott, csodálatos módon, nem marxi hanem tolsztoji és meister-eckeharti gondolatmenetek varázsában. Koltay Ágota azóta visszatalált az arisztokráciához s legutóbb Párisban járt, egy arisztokratikus úrlovas-verseny győzteseként. De nemcsak ilyenféle személyes emlékeket elevenített fel. Figyelmeztetett, hogy a regényem egy helyütt hamisan mutatja be az ő szerepét. Ő maga volt legjobban meglepve, mikor 1919 március 22.-én reggel az utcákon megjelent egy nyomtatott kiáltvány, melyet ő intézett a magyar néphez. Ezt a kiáltványt ő sose írta, sose látta azelőtt és az ő számára kínos meglepetést jelentett. A kommunista pártnak szüksége volt az ő népszerűségére és az ő megkérdézése nélkül egyszerűen hamisították nemcsak az ő lemondásának történetét, hanem az ő felszólítását is a néphez, hogy támogassa a proletárdiktatúra kormányát. A legérdekesebb a dologban az, hogy noha neki módjában lett volna nemcsak később, hanem akkor mindjárt is tiltakozni ez ellen s felfedni az igazságot, erre nem tudta magát rászánni egyszerűen azért, mert mindennek ellenére a kommunisták ügyét a magáénak tekintette nem annyira politikai részletekben, mint egészbenvéve, erkölcsileg. Politikai részletkérdésekben egyáltalán nem értett velük egyet, de támadni őket azt jelentette volna, hogy az ő személyes presztizsével a fehéreknek, a kommunisták ellenségeinek nyújt segítséget. S ezért történt az, hogy mindjárt a diktatúra elején élesen szembekerült az agárárügyi népbiztossal dr. Hamburger Jenővel, mert Károlyi álláspontja az volt, hogy földet kellene osztani s amint az a regényből is látszik — végzetes katasztrófa volt, hogy ehelyett „szocializálták” a földbirtokot. De ép ez volt a különös: a kommunistákkal szemben nem volt szabad, az ő érzése szerint, erkölcsileg nem volt szabad, hogy a saját igazát nyíltan hangsúlyozza. Velük szemben állni, velük szemben kiállni, azt jelentette, hogy az ember akarva-nemakarva mégis az ellenforradalomért áll ki.

A regénynek még egy, a regény egésze szempontjából jelentéktelen részlete sajátos okokból különösképen meglepte Károlyit. És pedig az a kis epizód, melyet a regényben a Lenin-fiúk Dani néven szereplő parancsnoka beszél el arról, hogy miként ütötte össze önkénytelenül is a bokáját, mikor gróf Eszterházy, aki nála volt letartóztatva, szabadonbocsátása alkalmából kezét nyújtotta neki. A regényben ez úgy van ábrázolva, ahogy a Lenin-fiúk parancsnoka éli

át. Károlyi azonban ugyanezt a jelenetet már 1919-ből, nem a regényből, hanem gróf Eszterházy személyes elbeszéléséből ismerte. A szabadonbocsátása napján kereste fel akkor Károlyit és az élmény frissességével mesélte el a Cserni Józseffel — mert így hívták az életben Dani modelljét — történet kalandját. Eszterházy ámul és mulatott azon, hogy ő, aki védtelenül kiszolgáltatva állt a rettegett és hatalmas szál fegyveres ember előtt, egyszerre milyen fölénybe került vele szemben. Mintha csak valamelyik ispánom vagy zsellérem állt volna előttem — mesélte akkor nevetve, de az átélt veszedelemtől még borsódzó háttal Eszterházy. Károlyi, mint mondta, ép abban látja az „Optimisták” legfőbb erényét, hogy mint ebben a kis történetben, mindenütt ott találja az ábrázolás történelmi és emberi hitelességét. Ceterum censeo: mindent meg kell tenni, hogy kiadót kerítsünk neki.

Ettől fogva Károlyi nem fáradt bele a mindig újabb és újabb, néha fantasztikus kísérletekbe. Egy alkalommal meghívót kaptam a számomra teljesen ismeretlen Marquis de Brion-tól, aki párisi palotájában fogadtatást rendezett a Németországból emigrált írók tiszteletére. Természetes, hogy a fehérkesztyűs lakájok, akik ott mély meghajlások között szolgálták ki mindennel, ami szemnek és szájnak ingere, a náluk összehasonlíthatatlanul rosszabbul öltözött és éhesebb vendégeket, igen nagy benyomást tettek, de Heinrich Mann, akivel ez alkalommal Károlyi összehozott, csak azt mondhatta, hogy ő is szeretné tudni, lesz-e valami abból a kiadóhivataltól, amit a német emigránsok terveznek Svédország területén.

S amikor egy idő múlva megjött Gallimard-tól a levélbeli válasz, melyben közli, hogy rendkívül nagyrabecsüli az „Optimisták”-at és szeretné kiadni, de legnagyobb sajnálatára s jelenlegi kedvezőtlen könyvpiac helyzetben a regény szokatlan terjedelme leküzdhetetlen akadály, akkor már a szerző többé-kevésbé hasonló szövegű levelek egész tekintélyes gyűjteményével rendelkezett, nemcsak francia, hanem londoni kiadók és irodalmi ügynökségek pecsétjével és aláírásával is.

Károlyi minden kísérletéről előre beszélt nekem, csak egy esetben s ép abban az esetben hallgatott, mely aztán az „Optimisták” és az írója szempontjából döntő jelentőségűvé vált. Egy napon ugyanis Károlyi diadalmasan nyújtotta át a következő, zászlós betűkkel írt francia levelet, melyet teljes egészében közlök itt magyarul:

„Villeneuve (Vaud), Villa Olga 1935. január 1,

Kedves uram, hetenként kétszer kapok kéziratokat minden nyelven, hogy olvassam és természetes, hogy előszóval ellátva ajánlom őket kiadónak. Az én őszinte kívánságom ellenére, hogy e kívánságnak eleget tegyek, egy ember az én koromban, (69 éves) beteg és feladatokkal elhalmozott, nem tudja a kiadóvállalat lektorának ezt a szerepét játszani. El kellett tehát határoznom, hogy nem fogok írni előszót vagy bevezetőt kéziratokhoz, melyeket sajnós lehetetlen elolvasnom. És sajnálom, hogy nem tehetek Simko Erwin úr esetében sem kivételt: mert ha egyetlen egyszer kivételt tennék, mindazok megneheztelnének rám, akikkel nem tettem kivételt. Legyen oly jó és bocsásson meg nekem.

Mégis átfutottam Simko Erwin regényének két első fejezetét franciául (nem olvasok nehézség nélkül németül) és anélkül hogy személyszerint rokonszenveznék a személyekkel és a lelkiállapottal, melyet ő leír, a szerző értékét azonnal felismertem: értéke el-

vitathatatlan és ő megérdemelné, hogy egy európai elit elismerje. Én a legnagyobb készséggel ajánlom őt a Rieder kiadóvállalatnak (az egyetlen francia kiadónak, aki hallgat rám), de előre is szinte biztos vagyok benne, hogy a francia könyv súlyos válságának ebben az évében szinte alig van rá remény, hogy egy külföldi művet elfogadjanak, ha az ilyen jelentékeny terjedelmű.

Szívélyesen emlékezünk önre
és maradok őszinte híve

Romain Rolland"

Károlyi ezt a levelet úgy fogadta mint a biztos győzelem jelét és terveket szőtt velem arról, hogy miképpen kell ezt a levelet az „Optimisták” érdekében kihasználni. Hogy az „Optimisták”-at elküldjük Moszkvába, azt ő ellenében Rollanddal, nem tartotta célszerűnek. A magyar proletárdiktatúráról eddig csak egy szépirodalmi könyv jelent meg s az is mindjárt 1920-ban „Ég a Tisza” címen. Ez a könyv nem annyira az események és emberek ábrázolását, mint a történetek romantikus dicsőítését tűzte ki céljául.

— A maga könyvében mind ennek az ellenkezője, a maga könyvében a történelmileg hű ábrázolás dominál. Kitekernék a nyakát, ha más nem, akkor Kun Béla — ez volt Károlyi véleménye.

Romain Rollandtól nem vártunk, nem is várhattunk ennél a levélnél többet és André Malraux-nak, akivel közben már gyakrabban találkoztam, Károlyival egyetértésben az volt a véleménye, hogy Rollandnak ez a levele számomra ajtót fog nyitni ott is, ahol eddig csak hiába kopogtattam. S alig egy héttel ez után a Károlyinak címzett levél után, a Hôtel des Étrangers-ban azzal fogadtak, hogy egy expressz-levél érkezett a számomra Svájcából, de a levélhordó visszavitte a postára. A postahivatalban kedves és fiatal barna hivatalnoknő kezében a levéllel a személyazonossági igazolványomat kérte. A kezében tartott levélen ráismertem Romain Rolland összetéveszthetetlenül jellegzetes, a Károlyihoz intézett levéléből már ismert írására. Szerencsétlenségemre azonban a személyazonossági igazolványom nem Sinkó Ervin névre szólt. A kisasszony visszaadta a személyazonossági igazolványt és a levelet továbbra is a saját kezében tartotta. A címzett pedig ott állt és minden előírás ellenére, rendkívüli izgalommal magyarázni kezdte, hogy ez a levél az ő számára mindennél többet jelent és — ott hamarjában elmondta még azt is, hogy miért és hogy a kisasszony nézze meg a hátlapon ott lesz feladóként Romain Rolland neve. S a postáskisasszony, akire most sem tudok másképp gondolni mint hálával, nagyon rövid habozás után elkövette azt az abszolút szabálytalanságot, hogy ideadta nekem a levelet s meg kell vallanom, hogy amint kiléptem az utcára, a hivatal kapujában várt a feleségem s ahogy ott mindjárt feltéptem és olvasni kezdem a levelet, hangos sírásra fakadtam.

Ma már rekonstruálni lehet a tényeket. A Romain Rolland Károlyihoz intézett levele 1935. január 1-i dátummal íródott s a nekem szóló ugyanez év január 7-i keletet viseli. A közbeeső hat napon, sőt valószínűleg nem sokkal azután, hogy Károlyinak elküldte a levelét, a nagy öreg ember aggódott, hogy hátha nem volt elég alapos, eléggé baráti és mindenestre újra elővette a kéziratot. Még valamit — noha csekélység, de jellemző — meg kell jegyeznem. Míg a Károlyihoz intézett levélben Rolland Erwin Simko-t ír, ebben a levélben már oly pontosan írja a nevemet, hogy még az ékezetéről sem feledkezik meg az ő betű felett. Ime a levél:

„Villeneuve (Vaud) 1935 január 7.

Kedves Sinkó Ervin úr, néhány napja, hogy írtam Károlyi grófnak az ön kézírata első oldalainak átlapozása után. Most alaposabban elolvastam ezeket a fejezeteket franciául és főleg a XI. fejezetet, amely mélységesen megdöbbentett. Én és a feleségem (akit az ön műve az első soraitól kezdve megragadott), bámullattal adózunk e részletek pszichológiai gazdagságának, annak a szabad és széles intelligenciának, amely a forradalmi akcióban a modern ember lelkiismeretének legmegmarkolóbb problémáit veti fel és tárgyalni képes őket ilyen eleven és sohasem elvont módon.

Feladatokkal elhalmozva és súlyos betegen nem telik az időmből, hogy a mű hátralévő részét németül elolvassam (noha elég jól olvasok németül, ez mindig kifáraszt). De ha a mű többi része nem marad emögött a három francia fejezet mögött (mint ahogy minden ok megvan arra, hogy ezt feltételezzem), nem kétséges semmiképp se: az ön műve nagy és e kor alkotásai között a legjobbak közt foglalja majd el a helyét.

Sajnos igen kevésbé valószínű, hogy egy ilyen terjedelmű regény pillanatnyilag francia fordításban megjelenhessen valamely párisi nagy kiadóvállalatnál; mindezek a vállalatok keményen szenvednek a könyvpiac krízisétől ebben a pillanatban; többen a legismertebbek közül a csőd fenyegető veszedelmével néznek szembe; és érthető, hogy még óvatosabbak és félenkebbek, mint szoktak lenni. — Mindenesetre közbe fogok járni a Rieder könyvkiadóvállalatnál, mellyel baráti viszonyban vagyok és amely vállalat egy külföldi regénysorozatot ad ki. Nem merek ehhez az intervencióhoz nagy reményeket fűzni. — Szólni fogok önről az *Európe* folyóirat igazgatóságának is, amelyet ugyanaz a kiadóvállalat ad ki és amelynek, az én véleményem szerint közölni kellene az ön művének legalább is néhány fejezetét.

De minden reményem SSSR-hez fűzöm. — Az a szerencse ért, hogy ezekben a napokban meglátogatott Aroseff Alexandre elvtárs, a „Voks” igazgatója, aki maga is tehetséges regényíró. Átadtam neki az ön kéziratát, hogy átfussa, miután előzőleg melegen ajánlottuk. Megígérte nekünk, hogy amint holnap kedden visszatér Párisba, igyekezni fog találkozni és beszélni önnel. Ha lehetséges volna, hogy ő az SSSR Állami Kiadóvállalatának és a Forradalmi Írók folyóiratának ajánlja az ön regényét, az hiszem, az ön számára ez volna a legkedvezőbb elindulás. — Remélem hát, hogy holnap vagy holnapután meghívót fog kapni Aroseff elvtárstól, valószínűleg a szovjet nagykövetséghez fogja hívni Rue de Gronelle 79. sz. alatt. Legyen szíves, értesítsen majd arról, hogy folyt le az a találkozás és mik az eredményei. (Aroseff nem marad Párisban több mint két vagy három napig. Vissza kell utaznia Moszkvába.)

Fogadja őszinte rokonszenvem kifejezését.

Az ön készséges híve

Romain Rolland

Az ön kéziratát, ajánlva, a napokban fogom visszaküldeni.

Sinkó Ervin: Egy regény regénye

Ebben a pillanatban közli velem Aroseff elvtárs, hogy nagyon óhajtja az önnel való találkozást, holnap kedden január 8-ikán, délfelé, a nagykövetségen. Valószínűleg telefonálni fog önnek. — De arra kérem, hogy még ha nem is hívná fel telefonon, menjen el a nagykövetségre, holnap kedden, délben. Mindenképpen igyekezzék találkozni vele, január 8-ikán, holnap, mélt 9-ikén talán már reggel ő elutazik Párisból.”

Sinkó Ervin

(Folytatása következik)

Bezeredy Lajos — kerámia